

Szigethy Nóra

Szegedi Tudományegyetem

„Egy Érzés Archívuma”: A Modern Lesbikus Narratíva Felemelkedése¹

A *leszbikus* születése

Martha Vicinus szerint a lesbikus historiográfia a kutatási téma három területére fókuszál: az egyes lesbikusok és a lesbikus közösségek láthatóvá tételére és rekonstrukciójára, a lesbikus viselkedés két paradigmátikus formájának, azaz a romantikus barátságok, és a butch-femme szerepek megismertetésére, valamint „arra a kérdésre, hogy a modern lesbikus identitás mikor és milyen körülmények közt jött létre” (1992, 470).² Szakdolgozatom központjában a Vicinus megfogalmazta harmadik célkitűzés áll: a modern lesbikus narratíva születését igyekszik feltárni három huszadik századi regény elemzésének segítségével; megmutatni, miként kísérlik meg a lesbikus figurájához kapcsolódó boldogtalanságot és szégyenérzetet átírni. Azt állítom, hogy a tizenkilencedik századi szexológia diszkurzusa volt az a meghatározó beszédmód, amely a *leszbikus* jelentését ’természetellenes’-ként állította be. Ezt a felfogást kellett az irodalom diszkurzusának kikezdenie, a tárgyalt három szerzőnek egy önmagát elfogadó jelentéssel felruházni a fogalmat.

A lesbikus írók feladata volt visszaszerezni a szót és saját perspektívájukból megjeleníteni a lesbikus élményt. Ahogyan a későbbi részekből látni fogjuk, az írók szemszögéből a lesbikuság többé, mint egyfajta belső erotikus vágy és a hozzá társuló szexuális identitás: az azonosulás egyúttal a karakter életét átrendező ellenállás álláspontja is a heteroszexualitás normativitásával szemben. A lesbikus narratíva ugyanakkor túlélési stratégia is egyben a lesbikus olvasó számára, az egyetlen nyilvános térben megjelenő ’hely’, ahol a reprezentációban magára ismerhet, és láthatóvá válik. Az elemzett szövegek *A Magány Kútja* (1928) Radclyffe Halltól, a *Tavaszi Tűz* (1952) Vin Packertől, és *A Só Ára* (1952) Claire Morgan álnéven jelent

¹Jelen tanulmány a következő szakdolgozat harmadik fejezete alapján készült: Szigethy Nóra. 2020. „An Archive of Feeling”: The Rise of the Modern Lesbian Narrative. MA Thesis. Szeged: University of Szeged, Institute of English & American Studies.

² Az eredeti szöveg magyar változata a Szerző fordításában szerepel.

meg, amelyet 1990-ben *Carol* címen az író nő valódi neve alatt, Patricia Highsmith szerzőségével publikáltak.

Noha a három szöveg stílusában eltér, és az első és a másik két regény közel harminc év különbséggel íródtak egymás után, a tanulmány arra szeretne rávilágítani, hogy mégis találhatunk olyan pontokat, ahol ezek a művek ugyanahhoz a normatív diszkurzushoz viszonyul és értelmezi újra a *leszbikusságot*. Úgy vélem, a kortárs irodalom lesbikus figurájának értelmezéséhez fontos ezeknek a korai lesbikus narratíváknak az elemzése. Bár helyenként ma is nehéz, fájdalmasezeket a regényeket olvasni, ez elengedhetetlen is: meg kell értenünk, hogy a fájdalom elválaszthatatlan volt a lesbikus létezésétől a művek írása idején. Ha autentikus lesbikus irodalmi historiográfiát szeretnénk írni, akkor ahelyett, hogy elfordulnánk ezektől a fájdalmaktól, láthatóvá kell tennünk őket, az archívum részévé kell válniuk.

Richard Freiherr von Krafft-Ebing 1886-ban megjelent tanulmánya, a *Psychopathia Sexualis* modernizálta az emberi szexualitás értelmezését a tizenkilencedik század utolsó két évtizedében és felismerte a szexuális diverzitást, még ha erre a sokszínűségre perverzitásként is tekintett (Oosterhuis 2012, 133). Krafft-Ebing, az emberi szexualitást elemezve azt állítja, hogy a természetes erotikus vonzódás egy férfi és egy nő közt jön létre, egy erőteljes impulzus természetének következtében. A *természet* szó használata rögtön egyfajta megkerülhetetlenséget sejtet, egyenesen elvárja, hogy éljük meg ezt az impulzust. Krafft-Ebing szerint, mikor ez az impulzus jelen van, akkor egy *ellenkező nemű* személy felé irányul. Krafft-Ebing szövege fontos eleme annak a történelmi pillanatnak, amit Michel Foucault (1999) a modern – férfi – homoszexuális identitás, a szexualitás egy külön osztályként való megszületésével jellemez, Richard Dellamora megfogalmazásában, ez az a pillanat, amikor a „szodómia gyakorlata a lélek hermafroditaizmusává” vált: amíg a szodomita egy ideiglenes állapotra utalt, „a homoszexuális mostantól egy (szexuális) fajtvá vált” (Dellamora 1995, 266). Európában és Észak-Amerikában ezt a pillanatot Krafft-Ebing és Havelock Ellis munkái uralták. Havelock Ellis volt az, aki, az 1900-ban megjelent *Studies in the Psychology of Sex* (Tanulmányok a Szexualitás Pszichológiájában) című kétkötetes munkájában átfogalmazta a Krafft-Ebing által használt terminológiát, finomította kollégája szóhasználatát, hangsúlyozva, hogy a lesbikusság csupán „anomália” (2016, Kindle Ebook Reader Loc. 6753).

A lesbikus narratíva

Michel Foucault (1978/1999) az „ellennarratíva” lényegét *A szexualitás története I – A tudás akarása* című művében abban a pillanatban ragadja meg, amikor „a homoszexualitás a saját maga érdekében kezd el beszélni” (1990,

101).³ Azt állítja, hogy ez a diszkurzus gyakran használja „ugyanazt a regisztert” és „ugyanazokat a kategóriákat, amelyek által orvosilag ellehetetlenítették” (ibid.). A diszkurzusok hatalmi rendet hoznak létre és artikulálódásuk révén minduntalan megerősítik azt; miközben egyben az ellenállás pontjává is válnak abban az értelemben, hogy ismétlődése során a diszkurzus törekennyé és vitathatóvá válik. Az „ellennarratíva” fogalmát ebben a foucault-i értelemben használom, hogy feltárjam miként teremt a három leszbikus író, Radclyffe Hall, Vin Pakcer és Patricia Highsmith ilyen ellennarratívákat annak érdekében, hogy visszaszerezzék és újraértelmezzék a modern szexológia két kulcsfigurája, Richard Freiherr von Krafft-Ebing és Havelock Ellis által az orvosi terminológiába bevezetett „leszbikus” addig uralkodó jelentését.

A Krafft-Ebing az általa megalkotott „szaphizmus” fogalmát használja mikor a lesbikusságra utal, Szapphó (Kr. e. 619 k.–568 k.) görög költőné neve után ([1886] 2012, 430). A lesbikus fogalmát két nő erőteljes romantikus és/vagy szexuális vonzódásaként definiálja: „a női rabok gyakran kötnek ilyen barátságokat, amelyek, amikor lehetséges, kölcsönös közösüléssel is járnak” (ibid., 428). Hozzáteszi továbbá, hogy az „erkölcstelenség” gyakrabban fordul elő az arisztokrata és a prostituált nők körében (ibid., 430).

Ezzel a fogalommal szemben a Tamsin Wilton által teremtett „leszbikusság” (lesbianness less-being) fogalmát fogom használni. Wilton azt emeli ki, hogy a lesbikusok nők és emellett homoszexuálisok: Lesbikusnak lenni több, mint valamilyen szexuális identitással bírni és az identitás maga is más, mint egy eleve meghatározott belső, konstans azonosság (ibid, 30). A lesbikusságra adott, történelmileg meghatározott társadalmi pozícióként, nem pedig embertípusként kell elgondolnunk, mondja Wilton (1995, 7). Ez pedig eleve azzal jár, hogy a szexualitás túlmutat a vele született vágyon, nem redukálható egyfajta ösztönös erotikus vágyra, hanem társadalmi gyakorlat, ami mentén sokféleképpen szerveződik életünk. A 19. század végétől, a 20. század első felében, amikor a vizsgált regények születtek, ez a gyakorlat rendre a stigmatizációt és a kirekesztést jelentette: ezeket problematizálják a lesbikus karakterek a regényekben. A lesbikusság, mint pozíció az én értelmezésemben azt is jelentheti, hogy olyan specifikus irodalmi helyekre vetülhet ki, amelyeket a lesbikus narratíva aztán elfoglalhat az irodalmi beszédmódban. Publikált irodalmi narratívaként a lesbikusság beléphet a közösségi térbe, megkérdőjelezheti az irodalmi kánont, miközben elfoglalja saját helyét benne: a saját hangján válik hallhatóvá.

A narratíva tehát nem egyszerűen egy irodalmi gyakorlatokon kívüli, értéksemleges térben létező üres forma, ami bárki által elfoglalható, hanem

³ A magyar fordítás elérhető az alábbi címen: Michel Foucault. 2020. *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz. Jelen tanulmányban a Szerző saját fordítása szerepel.

egy olyan létrehozandó hely, ami egy bizonyos logika alapján rendezett pozíció, ami az adott erőterbe ágyazottan küzd a láthatóságért. A láthatóságért való küzdelem azért válik szükségessé, mert az irodalmi narratíva cselekményét rendező logikának központi eleme „a heteroszexuális cselekmény” (Abraham 2008, 3). Ez az a kulcsfontosságú elem, amit Judith Butler a „heteroszexualitás mátrixának” hív az irodalmi kánon intézményében (2007, 43). A leszbikus narratíva kénytelen a heteroszexuális cselekménytől függeni, ha ugyanabban az érzelmi, szexuális és szociális értelemben szeretné kifejezni magát. De a heteroszexuális cselekményszövések rendjében a leszbikusság sosem lehet normává (Abraham 2008, 3). Richard Freiherr von Krafft-Ebing (1886) és Havelock Ellis (1900) szövegei a heteroszexuális mátrix legerőteljesebb eszközei a három választott leszbikus narratíva publikálása idején. A leszbikus narratíva megjelenése veszélyforrásként működik, amennyiben ez a műfaj megkérdőjelezi a heteroszexualitás vezérlete narratíva cselekményszövéseinek természetességét, leleplezi, hogy a heteroszexualitás nem maga az eredendő vágy, annak normalizáló állításai ellenére sem – másféle vágyak is szervezhetnek koherens történeteket.

A leszbikus narratíva elgondolásához Julie Abrahamnak az a kijelentése a legfontosabb, hogy amennyiben a leszbikus narratíva a heteroszexuális cselekményvezetés eszközei révén jön létre, az pusztán leszbikus témájú regény. Ha a heteroszexuális cselekményszövések eszközei segítségével teszik 'láthatóvá' a leszbikusságot, akkor azt nem lehet normalizálni, vagy még inkább, sohasem lehet kimozdítani a 'másság' pozíciójából (2008, 3). Stevi Jackson, Diana Fuss idézve, ezt úgy fogalmazza meg, hogy a heteroszexualitás hatalma, norma-pozíciója abban rejlik, hogy önmagához képest definiálja a másféle szexualitást – jelen esetben a leszbikusságot –, így azt szükségképp alacsonyabb rendűként jeleníti meg (2005, 23). Az orvosi diszkurzusban pontosan ezt láthatjuk. Marilyn R. Farwell is úgy gondolja, hogy a „nyugati cselekmény(vezetés) a férfi és a heteroszexualitás által irányított” (2012, 1). A leszbikus narratíva olyan elbeszélésrendszerre kénytelen támaszkodni, amely szüntelen próbálja ellehetetleníteni és eltüntetni a leszbikus karaktereket (ibid., 4). Ezért leginkább a leszbikus olvasók feladata lesz újraértelmezni és újraírni mind a leszbikus, mind pedig a heteroszexuális irodalmi szövegeket (ibid., 7). Az elbeszélés logikájának átírására tesznek kísérletet az általam választott angol szerzők is, ebben az értelemben tekinthetők Michel Foucault „ellennarratíváinak”.

A leszbikus és a narratíva terminusok jelentésének összekötésében Tamsin Wilton arra buzdít minket, hogy a leszbikusságot használjuk tágabb értelemben, ne szűkítsük egy adott szexuális orientáció leírására:

A „leszbikusság”-ot használom a „leszbianizmus” helyett. Az utóbbi patológiai felhanggal rendelkezik [...], amit elutasítok. Ezen kívül túl specifikus is – kényelmetlenül érzem magam például, amikor egy szöveg „leszbianizmusáról” írok – míg a leszbikusság, mint a gazdagság vagy kedvesség, egy sokkal rugalmasabb jelentéskörrel rendelkezik. (1995, x)

Wilton szerint a leszbikusság létfontosságú az irodalomtudományok szempontjából, mivel „rámutat és megkérdőjelezi az elfogadott irodalmi kánon heteroszexuális és homofób természetét” (ibid., 135). Ha Krafft-Ebing és Ellis szövegeit a kánont alakító szövegek részeként értelmezzük, akkor a leszbikus narratívák valóban az ellenállás egy lehetséges meghatározó pontjává válnak. Hasonló megfontolásból Adrienne Rich terminológiáját is felhasználok az értelmezés során, amennyiben Rich is a „leszbikus egzisztencia” és „leszbikus kontinuum” kifejezések használata mellett érvel, Wiltonhoz hasonló: kevésbé szűk és statikus jelentésűek, mint a „leszbianizmus” (2003, 27). A „leszbikus egzisztencia” az ő értelmezésében a leszbikusok sajátos jelenlétére utal a történelemben és arra, hogy ennek a létezésnek a jelentése hogyan változik az idők során, miként foglalja magába a „növel azonosuló nő élményének” széles spektrumát (ibid). Azt állítom tehát, hogy ennek a női identifikáció élménynek az egyik megnyilvánulási formája az irodalomban a leszbikus ellennarratíva.

A másik fontos forrás, ami elemzésemben a „leszbikusság” fogalmát inspirálta az 1970-ben megjelentetett röpirat, a *Woman Identified Woman*, melyet a Radikális Leszbikusok Kollektívája (Radicalesbians' Collective) adott közre. Ez a szöveg azért fontos mérőöldkő, mert ebben fogalmazódik meg először, hogy a 'leszbikus' szót a (heteroszexuális) férfi alkotta meg azért, hogy megfélemlítse azokat, akiket ezzel a kifejezéssel illetett (ibid., 2), eszközként használta „bármelyik nő ellen, aki egyenrangú merészelt lenni vele” (ibid., 2).⁴ A magát „*egyenlő értékűnek*” gondoló leszbikus narratívákra is ugyanez áll a heteronormatív kánon szövegeivel folytatott küzdelmeik során. A leszbikus egzisztencia így részben reménytelenséggel és egyben az elfogadóbb idők kiharcolhatósága reményével kapcsolódott össze.

Marilyn R. Farwell úgy véli, „a leszbikus narratíva problematikus kategória, mivel két vitatott fogalmat hordoz magában: a leszbikust és a narratívát” (2012, 4). Úgy gondolom, egy diszkurzív megközelítésből ez a fajta narratíva olyan álláspontból íródik, amelyből a heteropatriarchátus rendszere megkérdőjelezhetővé és felforgathatóvá válik. Bonnie Zimmerman arra buzdít minket, hogy hozzuk létre azt a leszbikus perspektívát, ami az

⁴ A Szerző fordítása az eredeti angol szöveg alapján: Radicalesbians. 1970. *The Woman Identified Woman*. Pittsburgh: Know Inc.

irodalomkritikában, a feminista irodalomelméletben sem, volt még az 1980-as évekig:

Azok a kritikusok, akik tudatosan lesbikusként olvasnak, hangsúlyozzák, hogy ez a perspektíva páratlanul felemelő és új betekintést nyújthat az életbe és az irodalomba az által, hogy a lesbikust olyan specifikus és előnyös pozícióba helyezi, ahonnan kritizálni és analizálni tudja a politikát, a nyelvet, és a patriarchátus kultúráját. (1981, 452)⁵

Úgy véli, a feminista irodalomkritika előnyére válna, ha feltárná a heteroszexista feltevéseket, és ez által az „univerzalizmus” olyan új jelentést nyerne, amely a lesbikus perspektívát már nem tabuként kezelné (ibid., 471). Hozzáteszi, „a lesbikus kritika segít kibővíteni mindazt, amiről úgy hihetjük, lehetséges egy nő számára”; ezért olyan álláspont, amivel a feminista irodalomkritikának mindenképpen számolnia kell.

A lesbikus karakterek elbeszélése

Az 1928-ban megjelent *A Magány Kútja* regényben Stephen Gordon karakterének képére jelentősen hatott a korabeli vita a szexuális inverzió kérdéséről. Havelock Ellis szerint a szexuális inverzió a „szexuális vágy veleszületett szervi abnormalitása, amely ugyanazon nemű személy felé irányul” ([1900] 2016, Loc. 5645). Radclyffe Hall regénye volt az első irodalmi szöveg, ami az ellennarratíva megjelenését indította el: egy nyíltan lesbikus író nő újraértelmezte a szexológia fogalmait annak érdekében, hogy pozitív jelentéssel ruházza fel őket a lesbikusság perspektívájából. 1952-ben, Vin Packer *Tavaszi Tűz* ponyvaregényének borítóján nyílt utalást találunk *A Magány Kútjára*: MI AZ. Így Packer művére további újra értelmezésként tekinthetünk. Ebben az értelemben *A Magány Kútja* „olyan mérföldkővé vált, amelyhez most már a többi lesbikus szöveget hasonlították” (English, 2015, 12). Ugyanebben az évben Patricia Highsmith regénye, *A Só Ára/Carol* az első olyan lesbikus narratíva, amely boldog véget ér a lesbikus karakterek számára: az író nő kétszeresen is ellennarratívát hozott létre: átírja mind a szexológusok, mind pedig az előző lesbikus író nők nézőpontját.

Hall regényében azt olvashatjuk Stephen Gordon és Angela Crossby viszonyáról, hogy „Stephen sohasem felejtette ezt a nyarat, amikor egyszerűen és természetes módon, önnön természetének engedelmeskedve szerelmes lett” (2017, 161; kiemelés a szerzőtől). Lenyűgöző, ahogy Hall szinte szó szerint idézi Krafft-Ebinget Stephen első nő iránt érzett szerelmének leírásában – de, az az

⁵ A Szerző fordítása az eredeti angol szöveg alapján: Zimmerman 1981.

„örömteli természet” egy nő vágyáról szól egy másik nő iránt. Krafft-Ebing orvosi diszkurzusa megfordult és így megmutathatja, a leszbikus szerelem pont olyan természetes, mint a heteroszexuális. De mert mindez az elbeszélői pozíció változása eredményeként jön létre, a „természetesség” nem pusztán a veleszületett vágyat jelenti, hanem az elbeszélhetőség lehetőségének adottságát, innentől kezdve „magától értetődő” elérhetőségét. Packer szóhasználata erőteljesebb, de hasonló érzelmeket generál. Azt írja, „(Mitch) akarva volt és akart, és ez az akarás nem volt félelemmel és ártalommal övezve” ([1952] 2015, 49⁶). Packer karaktere nem fél a szeretni akarástól, és szinte magától értetődő, hogy ez az akarás egy természetes folyamat. Az *akarás* szót itt értelmezhetjük a Krafft-Ebing által használt *erőteljes impulzus* átírásaként. Highsmith ugyanakkor Therese Carol felé irányuló érzéseit „bizonytalan vágyakozásként” írja le „amely csak elvétve tudatosult benne időnként”, ám most „egy felismerhető kívánsággá” vált ([1952] 2015, 49⁷). A *vágyakozás* hasonló a Packer által használt *akarás* szó jelentéséhez, ami a karakter felismerésével párosul. Ez, Hall és Packer leszbikus női karaktereihez képest lényeges változással ruházza fel a leszbikusság jelentését abban az értelemben, hogy szerelmesnek lenni itt hangsúlyozottan tudatos folyamat.

A leszbikusság felismerése

Ezen a ponton a leszbikusság felismerését elemzem abban az értelemben, ahogy a leszbikus karakterek felfedezik önmagukat az orvosi diszkurzusban, aminek eredményeképp nem összeomlanak, hanem felismerik saját létezésük lehetőségét. Rendkívül lebilincselő látni, ahogyan a leszbikus író nők beleszótták Krafft-Ebing és Ellis hagyatékát saját narratíváikba. A szexológusok kijelentéseinek fordított logikai értelmezése és átírása révén rávilágítanak a leszbikus vágy küzdelmes kezdetére. A leszbikus egzisztencia felismerése felszabadítja a leszbikus karaktereket, rájönnek, hogy saját érzéseiknek valóban van létjogosultságuk, még ha egy olyan ellenséges diszkurzus keretei között is, amely elkerülhetetlenül természetellenesnek bélyegzi meg őket.

A legerősebb és legelidegenítőbb értékítélet az orvosi diszkurzusban az a pillanat, amikor Krafft-Ebing a leszbikus szexuális érzést „furcsának” és a „degeneralizmus funkcionális jelének” tekinti, ami ellehetetleníti a leszbikus erotikát ([1886] 2012, 225⁸). Ellis olvasatában Krafft-Ebingkedvezőbb

⁶ A Szerző saját fordítása az eredeti angol szöveg alapján: Packer 2004.

⁷ A Szerző saját fordítása az eredeti angol szöveg alapján: Highsmith 2015.

⁸ A Szerző saját fordítása. A magyar változat az alábbi címen elérhető: *Psychopathia sexualis* (magyar) *A nemi élet eltévelyedései: (Psychopathia sexualis)* / R. Krafft-Ebing 1947.

színben tűnik fel: „munkájának utolsó kiadásában Krafft-Ebing hajlott afelé, hogy az inverzióra kevésbé degenerációként tekintsen és inkább úgy értelmezze, mint variációt, egyszerű anomáliát’ ([1900] 2016, Loc. 6753). Az ellehetetlenítés mértéke tehát csökken amikor a *degeneráció* szót felváltja az *anomália*, bár még így is negatív értékítéssel telítődik: az anomália továbbra is problematikus teret jelent az elfoglalhatóság szempontjából és továbbra is az orvosi diszkurzus kritikus tekintetéből láttatja.

Hall regényének egyik jelenetében Stephen rátalál Krafft-Ebing munkájára az édesapja dolgozószobájában, azon a ponton, amikor Angela Crossby iránt érzett érzelmeire fényt derít Angela férje és ezeket megosztja Stephen édesanyjával, aminek eredményeképp Stephennek el kell hagynia a szülői házat:

Azután észrevette, hogy az egyik alsó polcon, belül, egy másik sor könyv is van; amint a kezében tartott közülük egyet, ránézett a szerző nevére: Krafft-Ebing – sohasem hallott róla. Azért kinyitotta a kopott, régi könyvet, és felfigyelt rá, hogy a margón ceruzajegyzetek vannak apja takaros kis betűivel, és látta, hogy az ő neve is felbukkan bennük – meglepetten lezökkent a székre, és olvasni kezdett. (2017, 227)

Ahogy Stephen elkezdi Krafft-Ebing könyvét olvasni, önmagára ismer a az apja kézírásával a lapokon hagyott jegyzeteket olvasva. Az édesapja, Sir Phillip, még korábban szerezte be a könyvet, mikor észrevette lánya különlegességét az ő társadalmi körökben élő többi gyerekéhez képest. A könyv felbukkanása a cselekmény szempontjából azért jelentős, mert Stephen ráeszmélhet, hogy nincs egyedül, léteznek más, hozzá hasonló emberek, „szerencsétlen és nemkívánatos emberek ezrei, akiknek nincs joguk a szerelemhez és a megértéshez, mert eltorzultak” (ibid). Ám fontos észben tartanunk, hogy kizárólag az orvosi diszkurzus szempontjából tekintenek rájuk nemkívánatosként – a regény nőhőse szempontjából a felismerés megerősítő is Packer regényében Mitch hasonlóképpen jut a felismeréshez, miközben próbálja megtalálni a leszbikusság jelentését:

A leszbikus szó jelentésére egy vastag kötetben talált rá a könyvtár pszichológia polcán. A leszbikus abnormális, egy olyan nő, aki képtelen kielégítő kapcsolatot létesíteni egy férfival, viszont egy nővel igen, és Mitch tudta, hogy pontosan ez volt a helyzet. ([1952] 2004, 83⁹)

Itt szintén az egyetlen elérhető forrás Mitch számára a „vastag pszichológiai kötet,” az orvosi diszkurzus. A szöveg ugyanakkor mégis azt implikálja, hogy ezek a nők ugyan nem képesek olyan fizikai és/vagy

⁹ A Szerző fordítása az eredeti angol szöveg alapján.

emocionális kötelék kialakítására férfiakkal, amelyet a heteroszexuális cselekmény elvárna, ezért abnormálisok, de nővel 'viszont igen': azaz még sincs akadálya annak, hogy leszbikusként ez lehetséges legyen. Ezen a ponton érdemes kiemelni, hogy a korai 1960-as években az Egyesült Államokban nehéz volt bármilyen információt találni a leszbikusságról és a melegségről. Yvonne Keller Judy Grahn-t idézi a leszbikusokat övező csendről:

1961-ben, mikor huszonegy éves voltam, elmentem a könyvtárba Washington D.C.-ben, hogy a homoszexualitásról és a leszbikusságról olvassak. A rettegő és felháborodott könyvtárosok, akik képtelenek voltak hangosan kimondani a *homoszexuális* szót tudatták velem, hogy ezek a témájú könyvek el vannak zárva. Kizárólag professzorok, orvosok, pszichiáterek, és a beszámíthatatlan egyéneket képviselő ügyvédek láthatták, használhatták, és tarthatták őket a kezükben. (2005, 402)¹⁰

Megdöbrentő, hogy a leszbikusokat gyakorlatilag elzárták minden olyan lehetőségtől, ahonnan saját magukról kaphattak volna képet, még ha olyan forrásokból is, amelyek hátrányosan ábrázolták őket. A homoszexuális cselekmény üzenete azok számára volt elérhető, akik a legtöbb esetben csak megerősítették ezt az elidegenítőnek szánt jelentést: a professzorok, orvosok, pszichiáterek, és az ügyvédek, azaz a hatalommal felruházott intézmények képviselőinek számára.

Highsmith regényében Carol egy Theresének címzett levélben visszhangozza a szexológusok szavait, miután férje, Harge felfedi a felesége ellen szerzett bizonyítékait: „kimondathatott, vagy legalábbis burkolt célzás lett arra téve, hogy jelen helyzetem az emberi erkölcstelenség és degeneráció mélységeibe taszítana” ([1952] 2015, 273).¹¹ Ugyanakkor Highsmith karaktere az első, aki nem pusztán elfogadja és elismétli azt, amit az orvosi diszkurzus mond a leszbikusokról, hanem nyíltan vissza is vág. Carol ezekkel a sorokkal folytatja: „hogya így kellene folytatnom, mindig attól tartva, hogy kémkednek utánam vagy megtámadnak, és sohasem birtokolhatnék valaki elég ideig ahhoz, hogy ne csupán a felszínességig ismerjem meg – az lenne a degeneráció” (ibid). Highsmith elbeszélésének logikája mentén az orvosi diszkurzus leszbikusokat szemügyre vevő tekintete jelenik meg természetellenesként, megélhetetlenként. Carol saját szavaival: „a saját természete ellen élni valakinek már önmagában is degeneráció” (ibid). A *saját természete ellen élni* kifejezés hasonlóan hangzik ahhoz, amit korábban Hallnál is olvashattunk az *önnön természetének engedelmeskedő* leszbikusról.

¹⁰ A Szerző fordítása az eredeti angol szöveg alapján: Keller 2005.

¹¹ A Szerző fordítása az eredeti angol szöveg alapján.

A leszbikus karakterek a három regényben szemmel láthatóan elutasítóak, mikor férfi karakterek közelítik meg őket romantikus és/vagy szexuális indíttatással. Krafft-Ebing Vay Sándorról szóló esettanulmányában kiemeli, hogy Vay szintén úgy vélte a férfiakkal való szexuális együttlét visszaszítító és „lehetetlen lett volna számára” ([1886] 2012, 315). Ellis azt írja, „az inverz nő legtöbbször teljes közönyösséget érez a férfiak iránt, és igen gyakran visszaszítónak találja őket” ([1900] 2016, Loc. 9491). Mikor *A Magány Kútjában* Martin Hallam érzelmei barátságból szerelemmé nőnek, Stephen teljesen meghökken:

A lány néma borzadályal meredt rá, nézett vágytól elködösült szemébe, és színtelen arcán fokonyként szétáradt a feneketlen iszonyat – rémületet és iszonyatot látott az arcán Martin, és valami mást is: felháborodást. (2017, 109)

Stephent valósággal felháborítja Martin szerelmi vallomása. A heteroszexuális cselekmény logikáját ellehetetleníti Martin vallomása: eltávolítja a karaktereket egymástól ahelyett, hogy közvetlenebb kapcsolatot idézne elő. Vin Packer *Tavaszi Tűz* című művében a heteroszexuális cselekményszervező erő akkor törik meg, amikor Mitch nem akarja megcsókolni a randijukon Bud Robertset ([1952] 2004, 19). Roberts próbálja erőltetni a közeledést, az elutasításellenére elkezd fogdosni Mitch testét, aki „megpróbál kiszabadulni a szorításából” (ibid., 21). Nem sokkal ezután a jelenet után Leda, Mitch barátnője, megpróbálja meggyőzni Mitchet, hogy „majd hozzászokik”, ezzel a kijelentéssel is erősítve a heteroszexuális cselekmény kibontakozásának elkerülhetetlenségét (ibid. 22). Eszerint a legokosabb dolog, amit a leszbikus nő tehet az, ha elfogadja a heteronormativitást. *A Só Árában* a heteroszexuális cselekmény logikája akkor hiúsul meg, mikor Therese nem akar együtt lenni a barátjával, Richarddal:

Most szerencsétlenül és szégyenkezve sajnálta magát és őt is, mert egyszerűen olyan lehetetlennek tűnt, és olyan kínos volt amiért nem tudta megtenni. Mindig ott volt a hatalmas gátja annak, hogy egyáltalán megpróbálja, ami minden próbálkozást eseten szégyenkezéssé apasztott és semmi mássá, akárhányszor is kérte Richard. Eszébe jutott az első éjszaka, amikor megengedte, hogy nála aludjon, és megborzongott a gondolattól. (Highsmith [1952] 2015, 56¹²)

Therese ennek ellenére szégyelli magát, amiért képtelen a heteroszexuális együttlétre Richarddal. Az emlék ugyan kellemetlen nyomot

¹² A Szerző saját fordítása az eredeti angol szöveg alapján.

hagy Therese-ben, de az emlék csak méginkább a heteroszexuális cselekmény útjába áll.

Leszbikus szerelem a narratívában

A heteroszexuális elutasítással ellentétben a következő idézetek a lesbikus narratíva valódi középpontjai. Ezek az idézetek egyben távol állnak Havelock Ellis azon heteronormatív kijelentésétől, amely megtagadja a lesbikus ágensségét és egy olyan hiperszenzitivitással helyettesíti azt, amelynek semmilyen átalakító ereje nincs és pusztán statikus érzelmi állaponként nyilvánul meg: számára a lesbikus csupán „teli van lelkesedéssel az általa szeretett nő iránt” ([1900] 2016 Loc. 10114¹³).

A *Magány Kútjában*, Stephen a következő szavakkal fejezi ki szerelmét Angela iránt: „mindent oda akartam adni magamból, amit adni lehetett” ([1928] 2008, 227). Hozzáteszi, hogy Angela iránti szerelme „borszasztóan erőssé, és gyengéddé tette” (ibid). Mondandóját azzal zárja, hogy „jó, jó, jó volt,” és „ezerszer adtam volna az életemet Angela Crossbyért” (ibid). Stephen szerelme magával ragadó, erős, euforikus érzést indít el az olvasóban. A lesbikus szerelem itt jó szerelemként jelenik meg, amiért még meghalni is érdemes.

Packer karaktere, Leda, Mitch iránt érzett érzelmeit nyíltan hasonlítja a heteroszexuális vonzódáshoz, ám a lesbikusság sokkal elevenebben működik: „ahol Jake plasztikus volt, ott Mitch -- ez az érzés Mitch iránt jó volt” ([1952] 2004, 66¹⁴). Ez a szerelem szintén jó: „ez az érzés fából volt és mindenre képes volt amit a fa tud: tört, hasadt és változott” (ibid), gondolja Leda, miközben Mitchet figyelni vezetés közben. Bár Packer nem bontja ki tovább a fa-metaforát, de érdekes párhuzamba állítható azzal, ahogyan a műanyagot és a fát összehasonlítja, amikor a szerelemről ír: a plasztikusságra, mint műanyagra egy ember által teremtett anyagként tekinthetünk, ami csak rövid ideje van velünk – akárcsak a heteroszexuális cselekmény – amíg a fa természetes, élő, és minden formájában megtalálható körülöttünk.

Therese Carol iránti szerelmét Highsmith a jogosság gondolatával írja le: „[Theresenek] nem kellett megkérdeznie, hogy ez jogos volt-e, és senkinek sem kellett a számára bebizonyítani, mert ez nem is lehetett volna jogosabb és tökéletesebb” ([1952] 2015, 197¹⁵). A lesbikus szerelem a *tökéletes* szerelem ebben a narratívában. Ennek a szerelemnek ára van. Therese egy kicsivel korábban elismeri, hogy egy ilyen szerelemről álmodni „értelemszerűen

¹³ A Szerző saját fordítása az eredeti angol szöveg alapján.

¹⁴ A Szerző saját fordítása az eredeti angol szöveg alapján.

¹⁵ A Szerző saját fordítása az eredeti angol szöveg alapján.

forradalmi érzelmeket jelent” (ibid, 117). Igen, a leszbikus szerelem egy heteronormatív szerelemmel uralt világba ágyazva valóban *forradalmi*, de a tökéletessége miatt érdemes küzdeni érte és megfizetni az árát.

Fontos leszögeznünk, hogy ezek az első angol nyelven írt irodalmi narratívák, amelyben a nők közötti testi szerelem leírásainak jeleneit találhatjuk. Ez azért is fontos, mert ezen ponton kezdi ki legerősebben az Ellis által megfogalmazott normalizáló hatást, mely szerint „a női homoszexuális vágy többé-kevésbé teljes kiteljesedést talál a csókolózásban, együtt alvásban és szoros ölelésekben” ([1900] 2016, Loc. 10115¹⁶).

Hall röviden írja le Stephen és Mary Llewellyn első együttlétét. Ám ez a narratíva 1928-ból származik, és ekkora testi együttlét pusztá említése is felforgató: „Stephen lehajolt és gyengéden megcsókolta Mary kezét, mert szavakat már nem talált... és azon az éjszakán nem váltak el” (2008, 353). A regény előszavából, melyet Diana Souhami írt, megtudhatjuk, hogy éppen emiatt a leszbikus együttlétre való utalás miatt kellett a művet betiltani nem sokkal a publikálása után (ibid, vii).

A *Tavaszi Tűzben*, közel harminc évvel később, már egy részletesen kidolgozott szeretkezés-jelenettel találkozunk:

Később, Leda lekapcsolta a lámpát és egy pillanatig nem volt hang a szobában, csupán a várakozás ereje arra várva, hogy valamelyikőjük megszólaljon. Aztán a lepedők suhanásával Leda átszökött Mitch ágyához és a lányra kúszott. „Mitch, Mitch, ó istenem!” mondta, miközben hevesen a lány nyakát és vállait csókolta, lehúzza masszív testéről a pizsamát. Mitch segített neki és megvárta amíg Leda leveszi a sajátját mielőtt egyé váltak, ritmikusan mozogva egymással szemben. ([1952] 2004, 71¹⁷)

Ez a leszbikus szeretkezést megjelenítő rész azonban rögtön a karakterek szégyenkezésével folytatódik. Mikor végre teret kap az aktív leszbikus vágy, a következő pillanatban már ismét arra kell emlékeznünk, hogy még mindig a heteroszexuális cselekmény birodalmában vagyunk, ahol a leszbikusság szégyenkezéssel és szemérmertlenséggel társul: „szégyellem magam”, mondja Leda (ibid., 72).

A *Só Árában* Carol és Therese először egy hotelszobában szeretkezik Waterlooban a kirándulásuk során:

Carol ujjai szorosabbá váltak a hajában, Carol megcsókolta és gyönyör tört fel Thereseben. Szeretlek, szeretne volna mondani Therese megint, de a szavakat eltörölte egy bizsergő és félelmetes gyönyör, amely Carol ajkairól terjedt hullámokban a nyakára, a vállaira, és az egész testére. Karjai szorosan

¹⁶ A Szerző saját fordítása az eredeti angol szöveg alapján.

¹⁷ A Szerző saját fordítása az eredeti angol szöveg alapján.

ölelték Carolt és csak Carolra gondolt, Carol kezeire a mellkasán, Carol hajára, amely a meztelen melleit súrolta, és ezután az egész teste elkezdett eltűnni egyre szélesedő körökben ahová a gondolat már nem tudta követni. ([1952] 2015, 200)¹⁸

Ez a jelenet csordultig van mérhetetlen boldogsággal, olyan találkozás, ami szégyenérzet nélkül történik. Ebben a jelenetben Highsmith mindent egyesít, amit Ellis leírt: megjelenik a csókolózás, az együtt alvás, és a szoros ölelés képe – de annál sokkal intenzívebb, egymásra hangolódott testek képében. A vágyódás további néhány, de explicit jelenetei szerelmeslevelekben vannak elrejtve, melyekben a karakterek bevallják szerelmüket egymásnak. Krafft-Ebing és Ellis nem ír a szerelmeslevelek jelentőségéről, hiszen a képzelet ereje és szerepe az anatómiai érdeklődés határain túl esik. A levélírás lehetőséget nyújt arra, hogy kiszabaduljunk a mechanikus orvosi diszkurzusból. A levélnek a külvilág ellenséges tekintete elől elzárt tere bizonyos fajta szabadságot ad a leszbikus számára ahhoz, hogy érzelmeit cenzúrázatlanul kifejezze. Mint Lilian Faderman kiemeli, a modern leszbikus olyannyira „rettegett az őt körülvevő társadalma reakciójától, hogy egész életében bujkált” (2012, 3).¹⁹ Ahogyan látni fogjuk, ezek a vallomások akkor válnak problémássá, amikor a nyilvánosság felfedi őket – ami mind a három narratívában megtörténik.

Stephen Gordon akkor fejezi ki szerelmét Angela Crossby iránt, mikor érzelmei már túl elviselhetetlenné válnak ahhoz, hogy némán tűrje azokat:

Szeress, szeress úgy, ahogy én szeretlek. Angela, kérlek próbálj meg szeretni egy kicsit – ne taszíts el magadtól, mert ha megteszed nekem teljesen végem. Tudod, hogy mennyire szeretlek a lelkemmel és a testemmel: hogyha ez rossz, groteszk, istentelen – legyen irgalmad. Alázatos leszek. Ó, drágám, alázatos vagyok most is: csak egy szegény, megtört szívű szörny vagyok, aki szeret téged és akinek a saját életénél is jobban van szüksége rád mert az élet rosszabb, mint a halál, és tízszer rosszabb nélküled. (Hall [1928] 2008, 222)

Stephen ezután azzal folytatja Angela számára, hogy ő „Isten tévedése” és imádkozik azokért, akik olyanok minő, mert az ő életük „szintiszta pokol” (ibid). Ebben a levélben folyamatosan arra emlékeztet az elbeszélő minket, hogy a leszbikus szerelem természetellenes és leszbikusnak lenni annyi, mint *szörnyetegnek* lenni. Az erős szégyenérzet felhangja ellenére mégis szerelmi vallomást olvashatunk egy nőtől egy másik nő iránt.

A *Tavaszi Tűzben* a szerelmeslevél szintén szégyenérzettel átitatott, ami akkor születik, amikor Mitch meghozza a diákokthoz elhagyásának döntését,

¹⁸ A Szerző saját fordítása az eredeti angol szöveg alapján.

¹⁹ A Szerző saját fordítása az eredeti angol szöveg alapján: Faderman 2012.

mivel képtelen együtt lenni Ledával tudva, hogy a szerelmük szégyenteljes a társadalom szemében:

Leda, drágám, tudod, hogy szeretlek. Tudod, annak ellenére, hogy az utóbbi pár napban nem adtam a tudodra. Aggódtam és féltam, és mostmár biztos vagyok benne mi a baj velem. Azt hiszem orvoshoz kellene fordulnom, de nincs bátorságom és megpróbálok egyedül megküzdeni vele. A *leszbikus* egy ronda szó és gyűlölöm. De ez az, ami vagyok, és az érzéseim irántad homoszexuálisak. Azt hiszem, ha egy független házba megyek, távol tőled, az egyetlen embertől, akit szeretek, akkor majd el tudok felejteni valamennyit a kísértésből. (Packer [1952] 2004, 105–6²⁰)

Micth szerelmes Ledába, és Stephenhez hasonlóan tudatában van annak, hogy valami probléma van vele, hiszen a leszbikusságról ezt az üzenetet kapta a környezetétől. Ahogyan leírja mit jelent számára a leszbikusság érezhetjük, hogyan szívta magába az orvosi diszkurzust: a pozitív és biztató *szeretlek az érzéseim irántad homoszexuálisak* kifejezéssel párosul, ez utóbbi pedig a leszbikusságot távolinak és betegesnek állítja be.

A *Só Árában* Therese és Carol is ír szerelmeslevelet egymásnak, ezzel kifejezve vágyódásukat. Ám Therese levelei sosem jutnak el Carolhoz, hanem egy *Oxford Angol Líra* kötetben rejtőznek (Highsmith [1952] 2015, 249). Ezekben olyan sorokat találunk, mint „*úgy érzem mintha a sivatagban állnék kinyújtott karokkal és te lennél az eső nekem*” vagy „*úgy foglak megfésülni, mint a zene, ami az erdő összes fájának fejei között illan*” (ibid. 161²¹). Therese érzelmei intenzívek, a képek az olvasó több érzékszervére hatnak, a hallástól a tapintásig. Therese szavai majdnem úgy hangzanak, mint egy vers sorai, amíg Carol levele emlékeztet minket arra, hogy még mindig a heteroszexuális cselekmény hatalma alatt állunk. Carol levele csak akkor jut el Theresehez, miután Carolt négyszemközt szembesítik azokkal a vádakkal, amelyeket a férje akar felhozni ellene (ibid., 270). Elmondja Theresének, hogy a vele együttöltött hetek „boldog hetek” voltak (ibid.) és biztosítja őt az iránta érzett szerelméről:

Azt mondod úgy szeretsz engem ahogy vagyok még akkor is, amikor káromkodok. Azt mondom mindig szeretni foglak, azt a személyt, aki most vagy és aki majd leszel. A bíróságon is kimondanám hogyha bármit is jelentene azoknak az embereknek vagy meg tudna változtatni valamit, mert nem ezektől a szavaktól félek. (ibid., 272)²²

²⁰ A szerző saját fordítása az eredeti angol szöveg alapján.

²¹ A szerző saját fordítása az eredeti angol szöveg alapján.

²² A szerző saját fordítása az eredeti angol szöveg alapján.

Az előző két narratívával szemben Carol vallomása még erősebb, hiszen kész lenne a bíróság nyilvános színtere előtt is kimondani szerelmét, míg Stephen és Mitch vallomása a leveleik titka marad. Továbbá ez a példa arra is reflektál, amit Tamsin Wilton a lesbikusság multiplicitásának nevez a szexuális vágyon és gyakorlaton túl. Carol azt írja nem csak most szereti Therese-t, hanem a jövőben is, bármilyen irányba folytatódjon is a kettejük útja.

A levelek egyszerre kiváló terek a gyengéd érzelmek számára és magukban hordozzák a veszély lehetőségét is. Ahogyan Hall írja, „Stephen vádirata és Angela Crossby felmentése volt a levél” (2017, 219). Amint Stephen érzelmei a felszínre kerülnek, az anyja elhagyja őt, mert „ellenkező esetben meggyűlölheti” (ibid.). A szerelmeslevél olyan tárgyi bizonyítékká válik, amelyet a heteronormativitást képviselő karakter a lesbikus ellen használhat. A *Tavaszi Tűzben* Leda az, aki a nyilvánosság elé tárja a levelet, mikor felolvassa azt a saját védelme érdekében (Packer [1952] 2004, 118). Ezen a ponton Packer narratívájában Leda attól tart, hogy lesbikussággal vádolják meg, bár a levél „tökéletesen lett megírva, minden rá irányuló célzástól függetlenül, más bizonyíték pedig nincs” (ibid., 120). A levél itt szintén egy *vádirat*, ezúttal Mitch ellen, aki számára a legjobb az lenne, ha a „pszichiátriára menne” (ibid.). Itt ismét arra emlékeztet minket Packer, hogy a lesbikus érzelmek kinyilatkoztatását folyamatos orvosi felügyelet követi. A *Só Árában* a szobalány, Florence az, aki megtalálja Therese levelét az *Oxford Angol Líra* kötetében elrejtve, amely aztán a szerelmesek elleni fegyverré válik (Highsmith [1952] 2015, 261). A levél elhelyezése különös figyelmet érdemel, Highsmith rendkívüli elmésségét bizonyítja a heteronormativitás ellen: a könyvre szimbolikusan a heteronormatív kánon példányaként tekinthetünk. Ez a kánon arra törekszik, hogy kirekessze magából az olyan szövegeket, mint *A Só Ára*, ám itt a kánon fizikai megnyilvánulása a lesbikus szerelem megőrzését szolgálja. Eljátsztatunk a gondolattal mi lett volna, ha a valódi címzett, Carol találja meg először a levelet Florence helyett: ebben az esetben a kánon elősegítette volna a lesbikus szerelem kibontakozását ahelyett, hogy meggátolta volna azt.

Konklúzió

A lesbikus narratívák létfontosságúak a lesbikus láthatóság szempontjából az irodalomban. Az elemzett három regény cselekményszövésének logikája megkérdőjelezi a heteroszexualitás szükségszerűségének álláspontját és újraírja azokat a szavakat, jelentéseket, amelyek előzőleg a lesbikus figurájának megbélyegzését szolgálták: amikor a modern szexológia a lesbikust egészségtelennek és erkölcstelennek nevezte,

ezek a történetek mégis az egzisztenciájáért küzdő, szerető karakterekként mutatják fel a leszbikusságot. A leszbikus narratívák ugyanakkor a túlélés eszközeként működnek mind az íróknak, mind pedig a korabeli olvasók számára. A leszbikusság irodalomtörténeti felkutatása a leszbikus egzisztencia rendkívül fontos alkotóeleme, hiszen közös történelmünk részben ezekben a narratívákban került megőrzésre. Tamsin Wilton szavával: „a leszbikus tér minden nő számára elérhető” (2002, 135); sőt, hozzájárulnak ahhoz, hogy bárki számára adott legyen a lehetőség, hogy a szexualitásra kritikusan tekintve, átértelmezze az irodalmi szövegeket, hogy ne kirekesztő, hanem közös (irodalom)történelmet építsünk.

Felhasznált irodalom

- Abraham, Julie. 2008. „I Have a Narrative.” In *Are Girls Necessary? 3*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Butler, Judith. 1993. „Imitation and Gender Insubordination.” In *The Lesbian and Gay Studies Reader*, edited by Henry Abelove, Michèle Aina Barale, and David M. Halperin. New York: Routledge, 307–320.
- Dellamora, Richard. 1995. „[Victorian Homosexuality in the Prism of Foucault](#).” *Victorian Studies* 38 (2): 265–272.
- Ellis, Havelock. 2016. *Studies In The Psychology of Sex - The Complete Collection*. Kindle Edition.
- English, Elizabeth. 2015. „Introduction: Foul Minds and Foul Mouths - Censorship and a Turn to Genre Fiction.” In *Lesbian Modernism: Censorship, Sexuality and Genre Fiction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1–24.
- Faderman, Lillian. 2012. *Odd Girls and Twilight Lovers: A History of Lesbian Life in Twentieth-Century America*. 3. New York: Columbia University Press.
- Farwell, Marilyn R. 2012. „When Is a Lesbian Narrative a Lesbian Narrative.” In *Heterosexual Plots and Lesbian Narratives*. New York: New York University Press, 1–7.
- Foucault, Michel. 1990. *The History of Sexuality: An Introduction*. Translated from the French by Robert Hurley. London: Penguin Books.
- 2020. Foucault, Michel. 2019. *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Hall. Radclyffe. 2008. *The Well of Loneliness*. London: Virago.

- . 2017. *A Magány Kútja*. Budapest: Park Könyvkiadó.
- Highsmith, Patricia. 2015. *Carol*. London: Bloomsbury.
- Jackson, Stevi. 2005. „Sexuality, Heterosexuality, and Gender Hierarchy: Getting Our Priorities Straight.” In *Thinking Straight: The Power, the Promise, and the Paradox of Heterosexuality*, edited by Chris Ingraham. London and New York: Routledge, 15–37.
- Keller, Yvonne. 2005. „‘Was It Right to Love Her Brother’s Wife so Passionately?’: Lesbian Pulp Novels and U.S. Lesbian Identity, 1950–1965.” *American Quarterly* 57 (2): 385–410.
- Krafft-Ebing, Richard Freiherr von. 2012. *Psychopathia Sexualis*. Kindle Ebook Reader. Forgotten Books, 13–430.
- . *Psychopathia Sexualis*. 1947. *A nemi élet eltévelyedései: (Psychopathia sexualis); átdolg.* Alexander Hartwich; ford. Gáspár Endre. Budapest: Nova.
- Oosterhuis, Harry. 2012. „Sexual Modernity in the Works of Richard von Krafft-Ebing and Albert Moll.” *Medical History* 56 (2): 133–155.
- Packer, Vin. 2004. *Spring Fire*. San Francisco: Cleis Press.
- Radicalesbians. 1970. *The Woman Identified Woman*. 2. Pittsburgh: Know Inc.
- Rich, Adrienne Cecile. 2003. „Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence (1980).” *Journal of Women’s History* 15 (3): 11–48.
- Szigethy, Nóra. 2020. „*An Archive of Feeling*”: *The Rise of the Modern Lesbian Narrative*. MA Thesis. Szeged: University of Szeged, Institute of English & American Studies.
- Vicinus, Martha. 1992. „[‘They Wonder to Which Sex I Belong’: The Historical Roots of the Modern Lesbian Identity](#).” *Feminist Studies* 18 (3): 467–497.
- Wilton, Tamsin. 1995. *Lesbian Studies: Setting An Agenda*. London and New York: Routledge.
- Zimmerman, Bonnie. 1981. „[What Has Never Been: An Overview of Lesbian Literary Criticism](#).” *Feminist Studies* 7 (3): 452–471.